

doi: 10.15407/dse2015.03.003

УДК 314.148(477)

О.П. РУДНИЦЬКИЙ

наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: allaboris@voliacable.com

Н.М. ЛЕВЧУК

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

О. ВОЛОВИНА

д-р демографії, дослідник Центру Славістики, Євразії

та Східної Європи Університет Північної Кароліни, Чапел-Гілл, США

E-mail: olehw@aol.com

П.Є. ШЕВЧУК

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

А.Б. КОВБАСЮК

голов. економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: allaboris@voliacable.com

ДЕМОГРАФІЯ ШТУЧНО ВИКЛИКАНОЇ ЛЮДСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: МАСОВИЙ ГОЛОД 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ¹

У статті вперше проведено оцінку демографічних наслідків Голодомору окремо для міського й сільського населення України, яка доводить, що не лише сільські, а й міські жителі зазнали відчутних втрат. Загальні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн, у тому

¹ Ця стаття є завершенням перекладу англійської статті «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933», опублікованої у Canadian Studies in Population, Vol. 42, No. 1–2 (2015), pp. 53–80. Автори дослідження вдячні головному редактору цього журналу Dr. Frank Trovato за наданий ним дозвіл опублікувати україномовну версію цієї статті. Перша частина перекладу опублікована у друці у журналі «Демографія та соціальна економіка». – 2015. – № 2.

This is the final part of a direct translation of the article «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933», published in Canadian Studies in Population, Vol. 42, No. 1–2 (2015), pp. 53–80. We would like to thank the editor of the journal, Dr. Frank Trovato, for his permission to publish the Ukrainian version of this article. The first part of the paper was published in «Demography ta Social Economy», 2015, 2.

© РУДНИЦЬКИЙ О.П., ЛЕВЧУК Н.М., ВОЛОВИНА О., ШЕВЧУК П.Є., КОВБАСЮК А.Б., 2015

числі 3,9 млн через надсмертність і 0,6 млн втрачених народжень. Надлишок смертей у сільській місцевості еквівалентний 16,5 % від загальної чисельності сільського населення у 1933 р.; у міських поселеннях цей показник становить 4 %. Майже 90 % прямих втрат внаслідок голоду припадає на 1933 рік, зокрема на перше півріччя цього року. Якщо у 1933 р. втрати внаслідок надсмертності серед сільського населення більш ніж у 5 разів перевищували такі серед міського населення, то показники 1934 р. є більш подібними. Показано, що виявлені відмінності у рівні, динаміці та віковій структурі втрат внаслідок голоду у містах та селах України є результатом впливу багатьох політичних і соціально-економічних факторів.

Ключові слова: голод 1932–1933 рр. в Україні, Голодомор, втрати міського й сільського населення внаслідок голоду 1932–1933 рр., надлишок смертей, дефіцит народжень.

Е.П. Рудницький

науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: allaboris@voliacable.com

Н.М. Левчук

д-р экон. наук, глав. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

О. Воловина

д-р демографии, исследователь Центра славистики,

Евразии и Восточной Европы

Университет Северной Каролины, Чапел-Хилл, США

E-mail: olehw@aol.com

П.Е. Шевчук

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

А.Б. Ковбасюк

главный экономист

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: allaboris@voliacable.com

ДЕМОГРАФИЯ ИСКУССТВЕННО ВЫЗВАННОЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КАТАСТРОФЫ: МАССОВЫЙ ГОЛОД 1932–1933 гг. В УКРАИНЕ

В статье впервые проведена оценка демографических последствий Голодомора отдельно для городского и сельского населения Украины, которая доказывает, что не только сельские, но и городские жители понесли ощутимые потери. Общие демографические потери Украины вследствие голода 1932–1934 гг. составляют 4,5 млн, в том числе 3,9 млн вследствие избыточной смертности и 0,6 млн потерянных рождений. Избыток смертей в сельской местности эквивалентен 16,5 % от общей численности сельского населения в 1933 г.; в городах этот показатель составляет 4 %. Почти 90 % прямых потерь вследствие голода приходится на 1933 г., в частности на первое его полугодие. Если в 1933 г. потери вследствие избыточной смертности среди сельского населения более чем в 5 раз превышали такие среди городского населения, то показатели 1934 р. более схожи. Выявленные различия в уровне, динамике и возрастной структуре потерь вследствие голода в городах и селах Украины — следствие влияния многих политических и социально-экономических факторов.

Ключевые слова: голод 1932–1933 гг. в Украине, Голодомор, потери городского и сельского населения в результате голода 1932–1933 гг., число избыточных смертей, дефицит рождений.

O.P. Rudnytskyi

Researcher, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: allaboris@voliacable.com

N.M. Levchuk

Dr. in Economics, Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

O. Wolowyna

PhD in Demography
Center for Slavic, Eurasian and E. European Studies,
University of North Carolina at Chapel Hill,
935 White Cross Rd., Chapel Hill, NC 27516 USA
E-mail: olehw@aol.com

P. Shevchuk

PhD in Economics, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

A. Kovbasiuk

Chief Economist, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: allaboris@voliacable.com

DEMOGRAPHY OF A MAN-MADE HUMAN CATASTROPHE: THE CASE OF MASSIVE FAMINE IN UKRAINE 1932–1933

Estimates of 1932–1934 famine direct losses (excess deaths) by age and sex and indirect losses (lost births) are calculated, for the first time, for rural and urban areas of Ukraine. Total losses are estimated at 4.5 million, with 3.9 million excess deaths and 0.6 million lost births. Rural and urban excess deaths are equivalent to 16.5 and 4.0 per cent of respective 1933 populations. About 90 % of all direct losses occurred in 1933, with most of them during the first half of that year. We show that urban and rural losses are the result of very different dynamics, as reflected in the respective urban and rural age structures of relative excess deaths, and in yearly losses per 1,000 population.

Although 1933 relative direct losses in rural areas were more than five times the number of relative urban direct losses, in 1934 relative losses in both rural and urban areas were of the same magnitude. This means that, although direct losses in 1934 were significantly lower than in 1933, relative to population size urban losses were as high as rural losses.

Key words: 1932–33 Ukraine famine, Holodomor, 1932–33 famine urban-rural losses, excess deaths, lost births.

Оцінка механічного руху населення. Міграція міського населення. Система міграційного обліку протягом міжпереписного періоду існувала у великих містах і деяких промислових центрах. На той час функцію такого обліку виконували адресні столи. Із введенням паспортної системи у 1932 р. основним джерелом даних про міграцію населення стали статистичні талони на прибулих і вибулих, які реєструвалися в паспортних столах у містах [1]. Запровадження паспортної системи хоча й поліпшило повноту обліку міського населення та його переміщень, проте загалом якість даних про міграцію залишалась проблематичною.

Для оцінки механічного руху міського населення у міжпереписний період була використана змішана стратегія. Спочатку ми розраховали сальдо міграції за окремі періоди між трьома переписами та обліком міського населення 1931 року, використовуючи рівняння демографічного балансу. Далі величину цих сальдо було розподілено за окремими роками пропорційно до розподілу відповідних зареєстрованих щорічних показників сальдо міграції у 1927–1938 роках.

Взявши за основу скориговану чисельність міського населення за статтю і однорічними віковими групами у 1927, 1931, 1939 рр. та загальну чисельність населення за статтю в 1937 р., ми розраховали сальдо міграції за три послідовні періоди: 1927–1930, 1931–1936 та 1937–1938 роки. Різниця між чисельністю населення на початок і кінець кожного періоду становить суму природного приросту і сальдо міграції за відповідний період. Віднявши від неї природний приріст, можна отримати сальдо міграції за період. Розподіл цієї величини за окремими роками виконано пропорційно до щорічних зареєстрованих показників сальдо міграції [2]. Сальдо міграції за статтю і віком у 1927–1938 рр. отримано на основі детальної реконструкції щорічної чисельності населення за статтю і віком як різниця між відповідними показниками загального і природного приросту.

Таблиця 1. Основні міграційні потоки сільського населення України в 1927–1938 рр., тис. осіб.

Номер	Міграційні потоки	Період	Напрямок потоку	Мігранти
1	внутрішня міграція із сільської місцевості у міста	1927–1938	з сільської місцевості у міста України	–3388,0
2	виселення куркулів за межі України	1930–1933	з сільської місцевості за межі України	–364,0
3	ув'язнення у табори ГУТАБ	1929–1938	з сільської місцевості за межі України	–285,0
4	вимушена міграція селян за межі України	1929–1933	з сільської місцевості за межі України	–576,0
5	депортація поляків та німців до Казахстану	1936	з сільської місцевості до Казахстану	–60,0
6	еміграція євреїв	1929–1938	з сільської місцевості за межі України	–57,0
7	Переселення селян з Росії та Білорусі до України	1933–1934	з Росії і Білорусі до України	138,0
8	організовані переселення селян за межі України	1927–1929	з сільської місцевості за межі України	–80,0
9	виселення куркулів з Середньої Азії до України	1931	з Середньої Азії у сільську місцевість України	16,0
10	організований набір	1935–1938	з сільської місцевості за межі України	–170,0
11	загальне сальдо міграції	1927–1938		–4826,0

Джерело: 1 [2]; 2 [3, 4]; 3 [5–7]; 4 [8, 9]; 5 [5, 9–11]; 6 [9, 12–15]; 7 [16]; 8 [13, 17, 18]; 9 [5, 8, 19]; 10 [9, 20, 21].

Міграція сільського населення. Статистика міграції сільського населення відсутня, оскільки на той час не існувало системи обліку мігрантів у сільській місцевості. Сальдо міграції сільського населення у 1927–1928 рр. обчислено на основі рівняння демографічного балансу, тобто як різниця між загальною чисельністю сільського

населення на початок і кінець кожного року та природним приростом за цей рік. Застосувати такий самий підхід для оцінки щорічного сальдо міграції у 1929–1938 рр. неможливо, оскільки на цьому етапі у нас ще не було скоригованої кількості смертей у 1932–1934 рр. (корекція статистики смертності за ці роки для сільського населення була проведена після розрахунку міграції). Тому оцінка сальдо міграції сільського населення за решту років виконана на основі систематизації та критичного аналізу усіх наявних архівних статистичних джерел і опублікованих матеріалів про міграцію із сільської місцевості у міста в межах України, а також про міграцію селян за межі республіки (табл. 1)

Оцінка майже усіх потоків зовнішньої міграції проведена безпосередньо на основі архівних джерел і публікацій. Для оцінки еміграції євреїв було використано метод етно-демографічного балансу, який базується на припущенні про дуже низький рівень асиміляції між переписами, коли національність особи згідно з її самовизначенням не змінюється від одного перепису до іншого. Враховуючи низьку асиміляцію, зміни в етнічному складі населення протягом міжпереписного періоду відбуваються за рахунок природного приросту та міграції.

У процесі розрахунку чисельність євреїв, які проживали у сільській місцевості України і були зареєстровані під час переписів 1926, 1937 і 1939 рр., була скоригована тим самим способом, що і загальна чисельність сільського населення у кожному переписі. Далі був обчислений середньорічний темп зростання чисельності євреїв у 1929–1938 рр. та їх очікувана гіпотетична чисельність на початок 1939 року. Різниця між фактичною чисельністю євреїв згідно з переписом 1939 року та їх гіпотетичною розрахунковою чисельністю становить ту кількість євреїв, які емігрували з України протягом 1929–1938 років. Це число було розподілено за окремими роками на основі джерел, наведених у табл. 1.

Таблиця 2. Чисельність міського й сільського населення України та основні складові її зміни у 1927–1939 рр., тис. осіб

Рік	Чисельність населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	АТП*	Сальдо міграції
Міське населення						
1927	5322,4	271,7	165,2	79,3	0	185,7
1928	5594,1	2 68,6	156,8	81,6	0	193,4
1929	5862,7	306,2	155,0	89,3	0	240,6
1930	6168,9	413,2	149,2	96,7	0	360,7
1931	6582,1	336,8	154,0	109,0	-245,6	537,5
1932	6918,9	393,8	172,4	152,4	0	373,7
1933	7312,7	4,7	126,0	300,1	0	178,7
1934	7317,4	481,5	153,1	146,7	0	475,2
1935	7798,9	640,9	199,4	104,6	0	546,2
1936	8439,8	1277,0	242,0	111,9	615,8	531,1
1937	9716,8	489,3	408,0	187,0	0	268,3
1938	10206,1	835,7	382,2	191,4	427,8	217,2
1939	11041,8					

Продовження табл. 2

Рік	Чисельність населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	АТП*	Сальдо міграції
1927–1938		5719,5	2463,2	1650,0	798,0	4108,3
Сільське населення						
1927	23994,0	384,8	1056,3	514,4	0	–157,2
1928	24378,7	368,0	1014,0	473,8	0	–172,2
1929	24746,7	69,5	956,0	507,9	0	–378,6
1930	24816,1	–177,1	898,4	500,3	0	–575,2
1931	24639,1	–170,0	841,4	467,9	245,6	–789,1
1932	24469,0	–484,9	698,4	642,5	0	–540,9
1933	23984,1	–3530,2	516,1	3815,8	0	–230,5
1934	20453,9	–327,7	443,9	381,9	0	–389,8
1935	20126,2	–202,5	569,8	257,7	0	–514,5
1936	19923,7	–793,2	663,8	271,1	–615,8	–570,1
1937	19130,5	197,9	820,7	341,9	0	–280,9
1938	19328,4	–256,6	743,2	344,4	–427,8	–227,5
1939	19071,8					
1927–1938		–4922,2	9221,8	8519,6	–798,0	–4826,4
Все населення						
1927	29316,3	656,5	1221,5	593,7	0	28,6
1928	29972,8	636,6	1170,8	555,4	0	21,2
1929	30609,4	375,7	1110,9	597,2	0	–138,1
1930	30985,1	236,1	1047,6	597,0	0	–214,5
1931	31221,2	166,8	995,4	577,0	0	–251,6
1932	31388,0	–91,1	870,8	794,8	0	–167,1
1933	31296,8	–3525,6	642,1	4115,9	0	–51,8
1934	27771,3	153,8	597,0	528,6	0	85,4
1935	27925,1	438,5	769,1	362,3	0	31,7
1936	28363,5	483,8	905,8	383,0	0	–39,0
1937	28847,3	687,2	1228,7	528,9	0	–12,6
1938	29534,5	579,1	1125,3	535,9	0	–10,3
1939	30113,6					
1927–1938		–797,3	11685,0	10169,6	0	–718,1

Примітка: АТП – адміністративно територіальні перетворення.

Джерело: авторські розрахунки.

Окрім внутрішньої міграції з міст у сільську місцевість у табл. 1 вказано також два інші потоки міграційного припливу населення в Україну: переселення селян з Росії та Беларусі в села, виморені голодом, і переселення куркулів з Середньої Азії у сільську місцевість України, оскільки заможні селяни (баї), жителі Середньої Азії, були оголошені радянською владою «класовими ворогами» і зазнали репресій.

Реконструкція чисельності міського й сільського населення у 1927–1939 рр. Як показано вище, через недооблік народжень і смертей, особливо у кризові роки, а також помилки й фальсифікацію офіційних даних, для відновлення повної картини демографічної динаміки України у міжпереписний період необхідно було реконструювати чисельність міського й сільського населення за віком і статтю у 1927–1939 рр. на основі скоригованих даних.

Реконструкція щорічної загальної чисельності населення. Окрім основних складових рівняння демографічного балансу (народжені, померлі, сальдо міграції) при розрахунку щорічної чисельності міського й сільського населення необхідно врахувати ще один компонент – адміністративно-територіальні перетворення (АТП), тобто затверджені законодавчими актами перетворення сільських населених пунктів у міські і навпаки. Неврахування цього компонента може суттєво спотворити не лише розрахунок чисельності населення, а й оцінку демографічних втрат. Зокрема, в 1931 р. багато міських населених пунктів змінили свій статус на сільські, а деякі селища, навпаки, стали містами [22, 23]. Як наслідок, чисельність міського населення скоротилась на 245,6 тис. осіб (табл. 5). Наступні адміністративно-територіальні зміни відбулися в 1936 і 1938 роках [24–27], у результаті деякі сільські населені пункти отримали статус міських, що збільшило чисельність міського населення на 615,8 і 427,8 тис. осіб відповідно (табл. 2).

На основі реконструйованих динамічних рядів природного й міграційного руху населення та враховуючи АТП було обчислено щорічну чисельність міського й сільського населення України у 1927–1939 р. Отримані результати свідчать про дуже різну динаміку міського й сільського населення. Так, чисельність міського населення зростає за міжпереписний період більш, ніж удвічі (з 5,3 до 11 млн осіб) за рахунок досить високого додатного значення сальдо міграції та АТП. Найбільших демографічних втрат внаслідок голоду міське населення зазнало в 1933 р., що проявилось у відносно невеликому зниженні народжуваності, але досить суттєвому зростанні смертності та, як наслідок, незначному зростанні загальної чисельності населення. На відміну від міського населення, чисельність сільських жителів за період між 1927 і 1939 рр. скоротилась від 24,0 до 19,1 млн осіб або на 20 %. Порівняно з середньорічною кількістю смертей за п'ять докризових років, смертність сільського населення збільшилась на 30 % у 1932 р. і на приголомшливі 674 % у 1933 році. Міське населення збільшилось понад на 4,1 млн осіб за рахунок міграційного припливу у 1927–1939 рр., тоді як міграційний убуток сільського населення становив 4,8 млн осіб.

Загалом, чисельність населення України за цей 12-річний період збільшилась на менш ніж 3 %. Сальдо міграції у 1927–1938 рр. становило 718,1 тис. осіб. Протягом некризових років природний приріст населення України коливався між 418 тис. і 628 тис.; він становив близько 70 тис. в 1932 і 1934 р., тоді як в 1933 р. число померлих майже на 3,5 млн перевищило кількість народжених.

Реконструкція чисельності населення за статтю і віком. Для реконструкції чисельності населення за статтю і віком спочатку були розраховані повні щорічні

таблиці смертності для всього і міського населення України у 1927–1939 рр. Розподіл померлих за віком і статтю у сільській місцевості отримано як різницю між відповідними показниками для всього і міського населення. На основі реконструйованих повікових чисел померлих було розраховано відповідні числа померлих за роком народження.

Реконструкція щорічної чисельності населення за статтю і віком проведена у два основні етапи. На першому етапі з застосуванням когорто-компонентного методу та гіпотези нульової міграції вираховано чисельність населення за статтю і віком на початок кожного року, з 1927 до 1939 року включно. Для міського населення цей розрахунок здійснений за періоди від 1927 до 1931 і від 1931 до 1939 рр., на основі даних міського обліку населення 1931 року як одної із опорних точок. Різниця між отриманою в ході розрахунків чисельністю населення на початок 1939 р. та скоригованою чисельністю населення згідно з переписом 1939 р. становить сальдо міграції за міжпереписний період, яке було рівномірно розподілено по кожній когорті. На другому етапі отримані розрахункові сальдо міграції за статтю і віком були узгоджені зі щорічними сальдо міграції, обчисленими в результаті реконструкції загальної чисельності населення. Так само розрахункова чисельність населення за статтю і віком була скоригована відповідно до реконструйованої загальної чисельності населення на початок кожного року. Щорічні таблиці смертності населення були перераховані відповідно до остаточних значень чисельності населення.

Оцінка втрат населення. Наявні дані не дають змоги безпосередньо оцінити прямі й непрямі втрати населення внаслідок Голодомору, оскільки це потребує достовірної статистики розподілу померлих за причинами смерті, а також детальної інформації про вагітності, внутрішньоутробну та дитячу смертність. Такі статистичні дані є неповними, їхня якість сумнівна [28]. Натомість у цьому дослідженні демографічні втрати внаслідок Голодомору обчислені як різниця між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) у 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було. Таким чином, демографічні втрати включають у себе прямі, спричинені надмірною смертністю, і непрямі, пов'язані із дефіцитом народжень.

Щорічні прямі й непрямі втрати населення. Для оцінки втрат населення необхідно розрахувати гіпотетичні (некризові) числа народжень і смертей. Гіпотетична кількість померлих у 1932–1934 рр. за умови відсутності голоду була розрахована як добуток некризових повікових коефіцієнтів смертності і некризової чисельності населення за віком. При цьому гіпотетичні повікові коефіцієнти смертності було отримано шляхом лінійної інтерполяції реальних показників між 1931 і 1935 роками, тобто перед початком голоду і після його завершення та стабілізації рівня смертності населення. Головна проблема оцінки гіпотетичної чисельності некризового населення за віком і статтю полягала у визначенні щорічного сальдо міграції за віком і статтю за відсутності голоду. Різні варіанти цього сальдо міграції по-різному впливають на чисельність і статтєво-вікову структуру некризового населення, а значить і на кількість смертей за відсутності голоду. Навіть за умови доволі низького рівня смертності без впливу голоду існує вірогідність того, що число померлих в окремих вікових групах виявиться вищим, ніж чисельність даної вікової групи, що безумовно впливає на обчислення втрат населення. Це стосується насамперед смертності немовлят, оскільки вона була високою навіть у докризовий період.

Враховуючи ці міркування, було вирішено замість гіпотетичного некризового населення використовувати реконструйоване населення як базове для розрахун-

ків кількості некривових смертей за віком і статтю. Це дало нам змогу уникнути необґрунтованої оцінки сальдо некривової міграції, а також похибки у розрахунку гіпотетичної кількості некривових смертей, пов'язаної з впливом статеві-вікової структури населення (значення цього припущення для оцінки втрат описується в розділі «Обговорення результатів»).

Гіпотетичну кількість народжених у 1932–1934 рр. за відсутності голоду розраховано як добуток інтерпольованих повікових коефіцієнтів народжуваності між 1931 і 1935 рр. та гіпотетичної чисельності жінок дітородного віку у 1932–1934 роках. Ця чисельність жінок включала в себе реконструйовану чисельність жінок дітородного віку та число жінок, які померли внаслідок голоду. Інтерполяція повікових коефіцієнтів народжуваності між 1931 та 1935 рр. враховує докривову тенденцію до зниження рівня народжуваності і дає можливість уникнути похибок у оцінці народжуваності, пов'язаних із забороною абортів у липні 1936 року.

За нашою оцінкою, прямі демографічні втрати (через надсмертність) України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 3,9 млн, 90 % з них припадає на 1933 рік. Прямі втрати міського населення за цей період становлять 287,6 тис., у тому числі 67 % у 1933 р.; втрати сільського населення досягають 3,7 млн, 91 % з яких припадає на 1933 рік (табл. 3). Показник прямих втрат населення за період 1932–1934 рр. в розрахунку на 1000 населення становить 133,5, у тому числі 39,3 у містах та 164,5 в селах. Надлишок смертей у сільській місцевості в 12,7 раза перевищує відповідне абсолютне число надлишкових смертей у міських поселеннях, а для відносних втрат цей розрив становить 4,2 раза.

Відносні показники прямих втрат населення у 1932 і 1934 рр. мають різну динаміку у міських поселеннях та сільській місцевості. Зокрема, відносні втрати міського населення у 1934 р. дещо перевищували такі у 1932 р.: вони становили 6,7 і 6,1 у розрахунку на 1000 населення відповідно. В селах спостерігалась протилежна ситуація: надсмертність у 1934 р. була нижчою, ніж у 1932 р.: 5,6 і 8,5 у розрахунку на 1000 населення. Порівняння зазначених показників втрат міського й сільського населення

Таблиця 3. Прямі (надсмертність) і непрямі (дефіцит народжень) втрати міського й сільського населення України внаслідок голоду 1932–1934 рр.: абсолютні та відносні показники

Населення	Абсолютні втрати, тис.				У розрахунку на 1000 населення			
	1932	1933	1934	1932–1934	1932	1933	1934	1932–1934*
Прямі втрати								
Все	250,0	3529,2	163,3	3942,5	8,0	119,5	5,9	133,5
Міське	43,1	193,9	50,6	287,6	6,1	26,5	6,7	39,3
Сільське	207,0	3335,3	112,7	3654,9	8,5	150,1	5,6	164,5
Непрямі втрати								
Все	67,1	267,7	251,2	586,0	2,1	9,1	9,0	19,8
Міське	–10,0	46,2	30,7	66,9	–1,4	6,3	4,1	9,1
Сільське	77,1	221,5	220,5	519,1	3,2	10,0	10,9	23,4

Примітка: * Це є зведений показник: прямі/або непрямі абсолютні втрати у 1932–1934 рр., поділені на середньорічну чисельність населення в 1933 році.

Джерело: авторські розрахунки.

у перший та останній роки голоду показує, що в 1932 р. рівень надсмертності у селах був вищим, ніж у містах, а в 1934 р. – навпаки. Це свідчить про те, що перші наслідки голоду значно більше відчувалися у сільській місцевості, тоді як в 1934 р. більшою мірою постраждали міста.

Непрямі втрати населення України у 1932–1934 рр. становлять 586,0 тис. осіб, у тому числі 66,9 тис. у міських поселеннях та 519,1 тис. у сільській місцевості. На відміну від прямих втрат, основна частина яких припадає на 1933 рік, непрямі втрати досить подібні у 1933 і 1934 роках. Це пов'язано з тим, що значна частина вагітностей 1934 р. була зачата у 1933 р. у жінок, які голодували. Негативна кількість непрямих втрат міського населення в 1932 р. є, можливо, артефактом, спричиненим значним міграційним припливом у міста в 1931 р. (табл. 2), наслідком якого стало суттєве збільшення кількості народжень в 1932 р., що компенсувало ймовірне падіння народжуваності того року через голод. Дефіцит народжень у розрахунку на 1000 населення становив в Україні 2,1 в 1932 р. і близько 9,0 в 1933 і 1934 роках, а за весь період – 19,8. Для міського й сільського населення показники втрачених народжень становили 9,1 і 23,4 у розрахунку на 1000 населення відповідно. Треба зауважити, що динаміка непрямих втрат міського й сільського населення у 1933 і 1934 рр. відрізняється: у містах показники зменшуються від 6,3 до 4,1 на 1000 населення, а в селах їх рівень майже однаковий. Вірогідно, твердження про те, що багато народжень, зачатих у 1933 році, було втрачено в 1934 р., можна віднести тільки до сільського населення.

Показники очікуваної тривалості життя, отримані з побудованих щорічних таблиць смертності населення України за міжпереписний період, додатково ілюструють наслідки Голодомору в Україні. До початку кризи очікувана тривалість життя при народженні у міських поселеннях коливалася в межах від 40 до 46 років у чоловіків і від 47 до 52 років у жінок; показники у сільській місцевості становили 42–44 і 45–48 років відповідно. Значне падіння тривалості життя спостерігалось в 1932 р. і в містах і в селах, коли її показники знизились до 30 років для чоловіків і близько 40 років для жінок. У 1933 р. відбулося обвальне падіння тривалості життя: до 26 років і 18,7 року для міських жінок і чоловіків та 6,6 і 4,2 року для сільських жінок і чоловіків відповідно. Надзвичайно низька очікувана тривалість життя при народженні для пікового року голоду була також задокументована іншими дослідниками. Так, за оцінкою Валлена та співавторів (2002), вона становила в Україні в 1933 р. 7,4 року у жінок і 10,8 року у чоловіків [29]. Згідно з нашими розрахунками, показники 1933 р. є дещо нижчими: 5 років для чоловіків і 8 років для жінок, що пояснюється вищою оцінкою прямих втрат населення. Андреев та співавтори (1998) також підтверджують низький рівень очікуваної тривалості життя при народженні для Росії в 1933 р.: 15,2 роки для чоловіків і 19,5 років для жінок [30].

Структура прямих втрат населення за віком, статтю і типом поселення. *Втрати за віком і статтю.* Структура як абсолютних, так і відносних прямих втрат населення характеризується значною перевагою чоловіків. Зокрема, надлишок смертей у 1932–1934 рр. становить 2,4 млн серед чоловіків і 1,5 млн серед жінок, з яких 90 % для обох статей припадає на 1933 рік. Втрати через надсмертність у розрахунку на 1000 осіб у 1933 р. становили 153,5 для чоловіків та 88,6 для жінок. Повікова структура прямих втрат серед чоловіків та жінок подібна в інтервалі віку від 0 до 35–39 років. Зокрема, у віці 0–4 роки показники надсмертності є досить високими, досягаючи 181 та 146 у розрахунку на 1000 чоловіків та жінок відповідного віку, після чого знижуються до мінімального рівня у віці 20–24 років, що становить 69 у чоловіків та 27 у жінок у розрахунку на 1000 осіб (рис. 1). Далі з віком спостерігається зростання

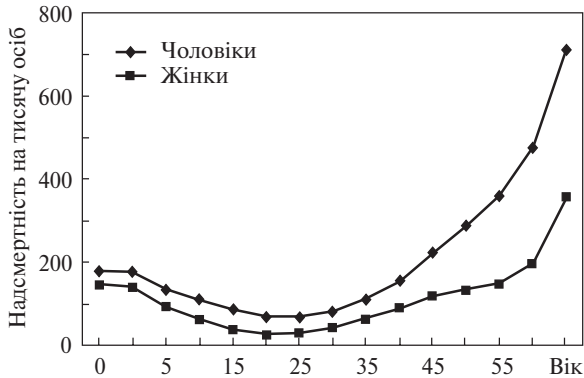

Рис. 1. Прямі втрати населення України (надсмертність) за віком і статтю в 1933 році, у розрахунку на 1000 населення

Джерело: авторські розрахунки.

рівня надсмертності. При цьому після 40 років відмінності за статтю посилюються: підйом надсмертності у чоловіків є значно більш вираженим, ніж у жінок; досягаючи максимуму для віку 65 років і старше – 711 у чоловіків та 356 у жінок у розрахунку на 1000 населення.

Втрати за віком і типом поселення. Рис. 2 демонструє значні відмінності у по-віковій інтенсивності прямих втрат міського й сільського населення в 1933 році. У містах показник надсмертності серед дітей віком 0–4 роки досягає 122 у розрахунку на 1000 осіб, зменшується до близько 10 у віковій групі 10–14 років і залишається практично незмінним у 30–34 роки.

Починаючи з 35–39 років, рівень втрат швидко зростає з віком і досягає максимальної величини – 178 для віку 65 років і старше. У сільській місцевості показник надсмертності дітей віком 0–4 роки становить 175 на кожну тисячу осіб; швидко знижується до мінімальної величини 64 для вікової групи 20–24 роки, після чого різко зростає, досягаючи максимуму 591 у віці 65 років і старше. Надлишок смертей серед дітей віком до 10 років становить близько 25 % від загальної кількості прямих втрат як міського, так і сільського населення у 1933 році.

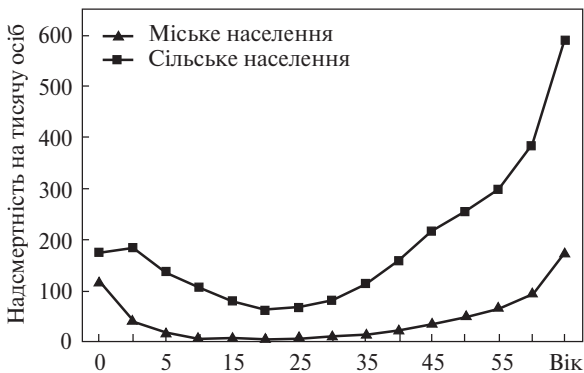

Рис. 2. Прямі втрати міського й сільського населення України (надсмертність) в 1933 році за віком, у розрахунку на 1000 населення

Джерело: авторські розрахунки.

Обговорення результатів. Варто розглянути, насамперед, кілька питань стосовно якості даних, і прокоментувати деякі особливості методів, використаних у дослідженні.

Якість даних. З початком страшного голоду у сільській місцевості України багато селян були змушені залишати свої домівки та йти у міста у пошуках їжі. Багато з таких селян помирали у містах. Відомо, що у зв'язку із різким підйомом смертності населення у містах в 1933 р. статистики отримали директиву, згідно з якою смерті осіб, які не проживали у містах, не повинні були реєструватися [31]. Разом із тим, є підстави стверджувати, що облік померлих у містах здійснювався у двох розрізах: без врахування нерезидентів або так званих «безадресних» і разом із ними задля того, щоб мати можливість робити правдиві порівняння зі статистикою смертності попередніх років. Як свідчать нещодавно виявлені документи, 17,6 % із загального числа зареєстрованих смертей міського населення в 1933 р. в Україні були позначені як смерті неміських жителів [31]. Хоча ці смерті сталися у містах, можна стверджувати, що фактично це були смерті сільських жителів. Вони становлять 21 % від прямих втрат міського населення 1933 року. Це не обов'язково означає, що загальне число прямих втрат 1933 року у містах необхідно зменшити на 21 %, оскільки немає впевненості у тому, наскільки достовірною була реєстрація смертей і скільки з них були правильно зареєстровані як смерті неміських жителів. Водночас цей приклад ілюструє, як використання нещодавно виявлених даних, а також некритичне використання наявних відомостей може вплинути на кількісну оцінку втрат.

Як вже зазначалось у попередньому розділі, існують об'єктивні труднощі та застереження щодо обчислення гіпотетичного некризового населення, оскільки досить складно визначити сальдо міграції за відсутності голоду. Разом із тим, щоб зрозуміти, як наше рішення про використання реконструйованого населення замість гіпотетичного впливає на оцінку прямих втрат населення, було виконано наближені розрахунки гіпотетичного некризового населення України в 1932–1934 роках. При цьому показники некризової смертності і народжуваності були розраховані шляхом лінійної інтерполяції відповідних повікових показників між 1931 і 1935 роками. Чисельність населення без кризи для 1932–1934 років обчислено на основі реконструйованого населення станом на 1 січня 1932 року та за допомогою рівняння демографічного балансу, у якому використано некризову кількість народжень та смертей, а також сальдо міграції із побудованого нами балансу змін чисельності населення. Некризові народження і смерті обраховано шляхом добутку гіпотетичних коефіцієнтів народжуваності й смертності та некризової чисельності населення. У підсумку отримана загальна кількість надлишкових смертей становить 3884 тис., що є меншим лише на 1,5 % за нашу оцінку прямих втрат у 3943 тис. Для прямих втрат міського й сільського населення це зменшення становить 5,9 % і 1,2 % відповідно. Найбільші відхилення характерні для вікової групи 0–4 роки, де воно становить 15,1 % для всього населення, у тому числі 18,4 % для міського і 14,7 % – для сільського населення. Для більшості вікових груп відхилення в оцінці втрат коливаються в межах від 0,4 % до 3 % у містах та селах, при цьому більші відмінності спостерігаються у старших вікових групах. Для вікової групи 65 років і старше відхилення в оцінці втрат становить 8,9 % для всього населення, у тому числі 7,8 % у міських поселеннях та 9 % у сільській місцевості.

Ці два приклади дають підставу стверджувати, що точна оцінка реальних втрат населення внаслідок голоду не є можливою. Доцільнішою була б оцінка втрат у межах

певного довірчого інтервалу. Однак оцінка цих інтервалів потребує складніших розрахунків, які теж мають певні застереження. Наш аналіз показує, що реальна кількість прямих втрат населення України ймовірно лежить у межах зазначеної оцінки $\pm 5\%$ на національному рівні. Цей інтервал менший для сільського населення, однак для міського населення зробити такі припущення складніше, і наші оцінки втрат у містах варто розглядати як перше наближення.

Порівняння з результатами попередніх досліджень. 3-поміж багатьох спроб оцінити втрати населення України внаслідок голоду можна назвати лише одне дослідження, у якому було застосовано метод демографічної реконструкції – це дослідження Валлена та співавторів [32–34, 29]. Їхня оцінка втрат населення значною мірою відрізняється від наших результатів: 2,6 млн прямих втрат та 1,1 млн непрямих втрат порівняно з нашими 3,9 млн і 600 тис. відповідно. Детальний масив даних, представлений у роботі Месле і Валлена [33], дозволяє нам самостійно зробити реконструкцію чисельності населення України та основних складових її зміни й визначити причини таких розбіжностей. Як з'ясувалось, є чотири основні відмінності між нашою оцінкою втрат та результатами дослідження Месле і Валлена.

По-перше, у дослідженні Месле і Валлена проведена лише одна корекція підсумків переписів населення 1926 і 1939 років: згладжування вікової структури населення з метою усунення вікової акумуляції. Дослідники використовували офіційні дані загальної чисельності населення без подальших поправок. По-друге, вони не включили 140 тис. смертей осіб, страчених під час терору 1937–1938 рр., які не були зареєстровані в офіційній звітності статистики природного руху населення. По-третє, маючи у розпорядженні детальнішу статистичну інформацію про природний рух населення, ми не мали потреби застосовувати метод моделювання для оцінки деяких даних, необхідних для реконструкції населення. По-четверте, наші оцінки сальдо міграції базуються на докладніших і повніших даних.

Зазначені відмінності мають кілька важливих наслідків. Насамперед, поправки до офіційних підсумків переписів 1926 і 1939 рр., що становлять збільшення загальної чисельності на 242,8 тис. і зменшення на 803,6 тис. осіб відповідно, скорочують зміну у чисельності населення за міжпереписний період приблизно на один мільйон осіб. Використання нескоригованих переписних даних, насамперед, фальсифікованого перепису 1939 р., суттєво впливає на результати оцінок втрат населення у бік їх заниження. Наша оцінка сальдо міграції за міжпереписний період (що включає як вимушену, так і добровільну міграцію) становить –718,1 тис. осіб (табл. 1), тоді як Месле і Валлен (2002) оцінили сальдо вимушеної міграції у 1927–1938 рр. у –930 тис. осіб, припустивши, що добровільна міграція дорівнює нулю (разом із тим, як видно із табл. 7, сальдо міграції, виведене із балансу змін чисельності населення, реконструйованого за даними Месле і Валлена, насправді дорівнює –1265,8 тис. осіб).

Порівняльний аналіз результатів реконструкції демографічної динаміки України за міжпереписний період, проведеної нами та вищезазначеними дослідниками, свідчить про таке (табл. 4). По-перше, майже немає різниці між двома динамічними рядами числа народжених у некризові роки, однак наші оцінки дещо вищі для 1932–1934 років. По-друге, щорічні реконструйовані числа померлих також подібні окрім 1933, 1937 і 1938 років. Відмінності в 1937 і 1938 рр. обумовлені, головним чином, незареєстрованою кількістю у 140 тис. смертей, які ми включили у наші розрахунки. Натомість значні розбіжності у кількості смертей 1933 року пов'язані з дуже різними оцінками сальдо міграції за той рік.

Таблиця 4. Порівняння результатів реконструкції демографічної динаміки України та її основних складових згідно з авторськими розрахунками та результатами дослідження Месле і Валлена (2008)

Рік	Чисельність населення на 1 січня		Сальдо міграції		Народжені		Померлі	
	авторські розрахунки	Месле і Валлен	авторські розрахунки	Месле і Валлен	авторські розрахунки	Месле і Валлен	авторські розрахунки	Месле і Валлен
1927	29316,3	29000,1	28,6	-1,4	1221,5	1228,2	593,7	579,0
1928	29972,8	29647,9	21,2	0,9	1170,8	1178,4	555,4	548,0
1929	30609,4	30279,1	-138,1	-0,3	1110,9	1115,1	597,2	585,0
1930	30985,1	30809,0	-214,5	0,9	1047,6	1052,5	597,0	581,0
1931	31221,2	31281,4	-251,6	0,3	995,4	1000,8	577,0	553,0
1932	31388,0	31729,5	-167,1	0,2	870,8	801,0	794,8	746,0
1933	31296,8	31784,7	-51,8	-1397,2	642,1	576,5	4115,9	2584,0
1934	27771,3	28379,9	85,4	236,1	597,0	561,6	528,6	508,0
1935	27925,1	28669,6	31,7	-21,7	769,1	770,4	362,3	362,0
1936	28363,5	29056,4	-39,0	17,3	905,8	904,6	383,0	380,0
1937	28847,3	29598,3	-12,6	-71,7	1228,7	1226,6	528,9	450,0
1938	29534,5	30303,3	-10,3	-29,2	1125,3	1123,2	535,9	451,0
1939	30113,6	30946,2						
1927–1938			-718,1	-1265,8	11685,0	11538,9	10169,6	8327,0

Джерело: авторські розрахунки та [33].

Хоча є значні відмінності між нашими оцінками щорічного сальдо міграції і відповідними оцінками Месле і Валлена (2008) за усі роки міжпереписного періоду, у даній роботі ми розглянемо лише розбіжності у 1933 р., оскільки вони мають суттєвий вплив на обчислення прямих втрат населення за цей рік. За результатами наших розрахунків сальдо міграції населення України у 1933 р. становить -52 тис. осіб, тоді як за оцінкою Месле і Валлена дорівнює -1,4 млн осіб. Такі великі обсяги від'ємного сальдо міграції безпосередньо впливають на їхню оцінку померлих у 2,6 млн осіб в 1933 р., оскільки чим більша чиста кількість тих, хто виїхав, тим менше число смертей. Ми не знайшли свідчень масивного добровільного відтоку населення в 1933 році за межі України, який міг би підтвердити оцінку сальдо міграції у -1,4 млн осіб [33]. Щобільше, директива № 65-ш Центрального Комітету від 22 січня 1933 року «Про попередження масового виїзду голодуючих селян» фактично закрила кордони для тих, хто бажав виїхати за межі республіки [35]. Цей аналіз демонструє труднощі, які виникають у ході оцінки втрат внаслідок голоду 1932–1933 років в Україні (та інших радянських республіках), і вплив, який має використання повнішого масиву демостатистичних даних. Він також свідчить про важливість ретельної оцінки якості даних і внесення відповідних поправок у разі потреби.

Висновки й подальші напрями досліджень. За нашою оцінкою сукупні демографічні втрати України внаслідок Голодомору становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн

прямих і 0,6 млн непрямих втрат. Якщо обчислити ці втрати у розрахунку на 100 осіб, отримаємо 15,3 % від загальної чисельності населення радянської України в 1933 році. Загальні втрати сільського населення досягають 19 % від його чисельності у 1933 р., тоді як відповідний показник для міського населення становить близько 5 % (табл. 3). Таким чином, смертність від голоду у міських поселеннях хоча й була значно нижчою, ніж у сільській місцевості, але все ж досить відчутна за обсягом. Більшість прямих втрат населення припадає на 1933 р.: близько 91 % у селах та 67 % у містах. Детальніший аналіз свідчить, що основна частина втрат сконцентрована протягом шести місяців, з березня до серпня, при цьому у селах на цей період припадає 90 % від втрат 1933 р., а у містах – 77,5 % [3].

Із 586 тис. втрачених народжень в Україні у 1932–1934 рр. 11,5 % припадає на міські поселення і 88,5 % – на сільську місцевість. У розрахунку на 1000 населення це становить 19,8, у тому числі 9,1 для міського населення і 23,4 для сільського. Розподіл дефіциту народжень по окремих роках суттєво відрізняється від розподілу надлишку смертей. Якщо прямі втрати як міського, так і сільського населення значною мірою сконцентровані в 1933 р., то більшість втрачених народжень у сільській місцевості рівномірно розподіляються між 1933 і 1934 роками у сільській місцевості, а у міських поселеннях абсолютні та відносні показники дефіциту народжень значно нижчі в 1934, ніж у 1933 році. Впадають у вічі різні співвідношення показників прямих і непрямих втрат для міського і сільського населення. Зокрема, прямі втрати селян за весь період голоду в 4,3 рази більші за відповідний показник городян, у тому числі у 5,7 раза в 1933 році. Непрямі втрати у селах у 2,6 раза більші, ніж у містах, у тому числі в 1,4 раза у 1933 році і у 2,7 в 1934 році. Таким чином, відмінності між показниками непрямих втрат міського й сільського населення є значно меншими, ніж для прямих втрат.

У цій роботі вперше проведено оцінку структури прямих втрат міського й сільського населення за статтю і віком. Якщо віковий розподіл втрат для чоловіків і жінок був очікуваним, то вікова структура втрат міського і сільського населення помітно відрізняється. Вочевидь, ці відмінності відображають вплив різних факторів у період голоду, особливо в 1933 році. Висока смертність дітей віком 0–4 роки у селах є наслідком підвищеної уразливості маленьких дітей до значного рівня недоїдання серед матерів і самих дітей. Швидке зниження смертності у підліткові роки, ймовірно, відображає властиву цьому віку біологічну стійкість. Зростання смертності із віком після досягнення мінімального значення показника у 20–24 роки є наслідком системи заходів щодо обмеження пересування сільських жителів у роки Голодомору.

Більшість сільського населення у радянській Україні становили селяни-одноосібники – об'єкт, проти якого була спрямована сталінська політика колективізації. Вона проявилась, з одного боку у повному вилученні зерна з додатковою конфіскацією м'яса і картоплі, а в деяких випадках й усіх харчових запасів, а з іншого – у занесенні на так звані чорні дошки ненадійних колективних господарств, сільських населених пунктів, цілих районів [36]. Директива від 22 січня 1933 року, яка заборонила українським селянам виїжджати до південної Росії та Білорусі у пошуках їжі [35], введення у грудні 1932 р. паспортів для жителів міст унеможливили для селян пошук їжі в містах України або сусідніх республіках. Таким чином, повне вилучення зерна та інших продуктів харчування, що супроводжувалось масовими репресивними заходами проти селян, у тому числі заборонаю виїзду із сіл, де був голод, призвело до масштабного голоду й катастрофічного підйому смертності у сільській місцевості України [37]. Це можна простежити у швидкому зростанні смертності серед селян починаючи з 25-річного віку.

У містах спостерігалась інша ситуація. Політика Сталіна, спрямована на прискорену індустріалізацію, потребувала багато робочої сили у містах, що супроводжувалось збільшенням числа виробничих комплексів і відповідної кількості бюрократичних кадрів. З метою забезпечення харчування робітників і номенклатури було запроваджено карткову систему постачання. Стало низькі показники надлишку смертей для міських жителів віком від 15–19 до 35–39 років свідчать про те, що продовольча допомога для робітників і чиновників у містах, ймовірно, відіграла важливу роль у виживанні цих груп населення [38, 39]. Значно нижчий рівень смертності серед немовлят і дітей шкільного віку у містах порівняно з такими у селах може бути пов'язаний із реалізацією спеціальних програм харчування для цих дітей. Тобто, карткова система харчування та інші види централізованої допомоги можуть бути важливим фактором утримання показника надлишку смертей на відносно низькому рівні у містах, а також можуть пояснити значні відмінності у віковій структурі втрат міського та сільського населення.

Разом із тим, не всі міські жителі були охоплені картковою системою постачання; певна частина міського населення не отримувала продовольчої допомоги. На той час існувало шість категорій раціонів харчування: від нормального до мінімального рівня. Люди, що опинились за межею нормованого розподілу продуктів харчування, були так само безпорадними й приреченими на голодну смерть, як сільські жителі. До того ж, норми харчових пайків у найнижчих категоріях були такі мізерні, що їх ледве вистачало для виживання. Розподіл міського населення за різними списками і категоріями постачання відрізнявся у різних містах; у маленьких містах, зазвичай, була більша частка населення, що не отримували продуктової допомоги. Окрім цього, на тлі все більшого загострення продовольчої кризи норми постачання, затверджені для різних списків, почали скорочувати.

Пізнання реальності Голодомору та розуміння його наслідків потребує подальшого дослідження деяких питань. По-перше, незважаючи на певні успіхи у розробці методів обчислення прямих втрат населення, методика оцінки непрямих втрат потребує удосконалення. Результати дослідження взаємозв'язку між голодом і плідністю повинні бути адаптовані до специфічних особливостей голоду 1932–1934 років [40–42].

По-друге, більшість досліджень Голодомору були сфокусовані на Україні в цілому і на сільській місцевості зокрема, тоді як проблемі голоду у містах приділено значно менше уваги. У нашому дослідженні показано, що міське населення також постраждало від голоду, але роль різних факторів, що вплинули на втрати у містах, ще недостатньо зрозуміла.

По-третє, попередні дослідження показали, що прямі й непрямі втрати від голоду в Україні (і в Росії) значно розрізняються на регіональному рівні [37, 43–46]. Запропоновано різні гіпотези для пояснення цих відмінностей, однак вони ще потребують детального і всебічного аналізу [31, 47]. Зрештою, голод 1932–1934 рр. мав неоднаковий вплив у різних регіонах СРСР [48]. Порівняльний аналіз наслідків голоду в етнічному розрізі між республіками і в межах окремих республік значно доповнив і розширив би наші знання про вплив Голодомору на Радянський Союз у цілому і Україну зокрема.

Ця стаття підготовлена за сприяння Програми Фулбрайта, Українського наукового інституту Гарвардського університету та Фонду українознавчих студій. Автори дослідження щиро вдячні Є. Андрєєву, С. Максудову та Л. Луцюку за цінні зауваження та коментарі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – № 8. – С. 3–14; № 9. – С. 3–13.
2. РГАЕ. Российский государственный архив экономики. – Ф. 1562. – Оп. 20. – Д. 20, 22, 27, 29, 30, 34, 38, 73, 75, 76, 118, 143, 145, 147.
3. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 9414. – Оп. 1. – Д. 1943, 1944.
4. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 9479. – Оп. 1. – Д. 2.
5. *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. – М. : Наука, 2005. – 306 с.
6. *Никольский В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 року в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89.
7. *Мазохин О.В.* Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР (1926–1939) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lostempire.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=255&Itemid=9 (accessed on June 17, 2011 in Russian).
8. РГАЕ. Российский государственный архив экономики. – Ф. 1562. – Оп. 20. – Д. 22, 29, 30, 73.
9. *Винниченко І.* Україна 1920–1980 років: депортації, заслання, вислання. – К. : Рада, 1994. – 126 с.
10. *Єфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>
11. *Стронський Г.* Прощай, Україно! До 75-ої річниці депортації поляків з України до Казахстану // Дзеркало тижня. – 2011. – № 36, (8 жовтня).
12. *Вейцблін І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926. – Харків : Пролетар, 1930. – 175 с.
13. *Гіршфельд А.* Міграційні процеси на Україні (в світі перепису 1926 р.). – Х. : Господарство України, 1930. – 87 с.
14. *Рудник В.В.* Миграционные процессы и их роль в формировании населения Сибири : Дис.... канд. ист. наук : 08.00.05. – Омск, 2006. – 183 с.
15. *Лескова Т.А.* Государственное регулирование миграционных процессов на юге Дальнего Востока России в 20–30-е гг. XX в. (Исторический опыт) : Дис.... канд. ист. наук : 07.00.02. – Благовещенск, 2005. – 219 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 2. – спр. 6583–6585, 6392.
17. *Платунов Н.И.* Переселенческая политика Советского государства и его осуществление в СССР (1917 – июнь 1941). – Томск : Изд-во Гос. Томск. ун-та, 1976. – 284 с.
18. *Рыбаковский Л. Л.* Население Дальнего Востока за 150 лет. – М. : Наука, 1990. – 170 с.
19. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / За ред. В.А. Смолія. – К. : Наук. думка, 2003. – 887 с.
20. *Козін І.С.* Довідник по організованому набору робочої сили. – К. : Радянське будівництво і право, 1936.
21. РГАЕ. Российский государственный архив экономики. – Ф. 1562. – Оп. 20. – Д. 73, 75, 76, 118, 143, 145.
22. Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 року. – Харків : Народне господарство та облік, 1933. – 213 с.
23. Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Харків : Вид. ВУЦВК: Радянське будівництво і право, 1933. – 176 с.
24. Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. – К. : Радянське будівництво і право, 1936. – 228 с.
25. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 г. – М. : Власть Советов, 1938. – 329 с.
26. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1939 г. // Ведомости Верховного Совета РСФСР. – М., 1939. – 298 с.

27. Районные центры и административно-территориальное деление СССР на 1 октября 1936. — М. : ЦУНХУ СССР, 1936.
28. *Boriak H.* Population Losses in the Holodomor and the Destruction of Related Archives: New Archival Evidence. // *Harvard Ukrainian Studies.* — 2008. — 30 (1–2). — P. 199–215.
29. *Vallin J., F. Meslé, S. Adamets, and S. Pyrozkhov.* A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. // *Population Studies.* — 2002. — 56 (3). — P. 249–264.
30. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л.* Демографическая история России: 1927–1959. — М. : Информатика, 1998. — 187 с.
31. *Уиткрофт С., Гарнаут А.* Потери населения в отдельных районах СССР (1929–1934): Статистика, карты и сравнительный анализ (Особое положение Украины) // *Голод 1933: Українці : 36. наук. пр.* — К. : Український інститут національної пам'яті, 2013. — С. 376–391.
32. *Meslé, F. and J. Vallin (eds.).* Mortalite et causes de deces en Ukraine au XX siècle [Mortality and causes of death in 20th century Ukraine]. Paris : Institute National d'Etude Demographique, 2003.
33. *Месле Ф., Валлен Ж.* Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті / [За участю Школьников В., Пирожкова С., Адамця С.] — К. : Стило, 2008. — 416 с.
34. *Meslé, F. and J. Vallin (eds.).* Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. — New York : Springer, 2012. — (English translation of Meslé and Vallin 2003).
35. Центральный комитет ВКП(б) Совет народных комиссаров СССР директива от 22 января 1933 года № 65/ш «О предотвращении массового выезда голодающих крестьян» // *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы.* — Т. 3. — М. : РОССПЭН, 2001. — 634 с.
36. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 392–393.
37. *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К. : Наш час, 2007. — 424 с.
38. *Осокина Е.А.* За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. — М., 1999. — 271 с.
39. *Боряк Т.Г.* Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні // *Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд / Ін-т досліджень війни, Голокосту та геноциду, Королівська академія мистецтв і наук Нідерландів; Український центр вивчення історії Голокосту.* — К., 2012. — С. 10–33.
40. *Frish R.E.* Population, Food Intake, and Fertility // *Science.* — 1978. — 199. — P. 22–30.
41. *Bongaarts J.* Does Malnutrition Affect Fecundity? A Summary of Evidence // *Science.* — 1980. — 208. — P. 564–569.
42. *Menken, J., J. T. Trussell, and S. B. Watkins.* The Nutritional Fertility Link: An Evaluation of the Evidence // *Journal of Interdisciplinary History.* — 1981. — 11. — P. 425–441.
43. *Воловина О.* Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 року в Україні // *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 20–21 листопада 2013 р.) / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія».* — К., 2013. — С. 233–242.
44. *Davies, R. W., Wheatcroft S.* The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. — London : Palgrave Macmillan, 2009.
45. *Левчук Н.М.* Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році // *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 20–21 листопада 2013 р.) / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія».* — К., 2013. — С. 257–264.
46. *Рудницький О.П., Савчук А.Б.* Голод 1932–1933 років в Україні у демографічному вимірі // *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 20–21 листопада 2013 р.) / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський на-*

ціональний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – С. 281–288.

47. Plokhii S. Mapping the Great Famine, in MAPA: Digital Atlas of Ukraine. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/MappingGreatUkrainianFamine.pdf>
48. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932 – 34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // Curran D., L. Luciuk, and A. Newby (eds.). *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*. – New York : Routledge (Explorations in Economic History), 2015. – P. 192–222.

REFERENCES

1. Popov, V.P. (1995). *Passportnaia sistema v S.S.S.R. (1932-1976 gg.)* [Passport system in the USSR, 1932- 1976]. *Sotsiologicheskie issledovanie – Sociological Research*, 8, 3-14 and 9, 3-13 [in Russian].
2. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/20, 22, 27, 29, 30, 34, 38, 73, 76, 118, 143, 145, 147 [in Russian].
3. SARF (State Archive of the Russian Federation [Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii]). 94-14/1/1943, 1944 [in Russian].
4. SARF (State Archive of the Russian Federation [Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii]). 94-79/1/2 [in Russian].
5. Zemskov, V. N. (2005). *Spetsposelentsy v S.S.S.R., 1930-1960 gg. [Forced Settlements in the USSR, 1930-1960]*. Moskva: Nauka [in Russian].
6. Nikolskyi, V.M. (2001). *Natsional'ni aspekty politychnykh represii 1937 roku v Ukraini* [National aspects of political repressions in Ukraine in 1937]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 2, 74-89 [in Ukrainian].
7. Mazokhin, O.B. (2004). *Statistika repressivnoyi deyatelnosti organov bezopasnosti S.S.S.R. (1926-1939)* [Statistics of the repressive activities of the USSR. (1926-1939)]. (n.d.). *lostempire.ru*. Retrived from http://lostempire.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=255&Itemid=9 [in Russian].
8. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/22, 29, 30, 73 [in Russian].
9. Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980 rokiv: Deportatsii, zaslannia, vysylannia [Ukraine in the 1920s-80s: Deportations, Exile, and Resettlement]*. Kyiv: Rada [in Ukrainian].
10. Yefimenko G. *Pereselennia ta deportatsii v postholodomorni roky (1933-1936): porajonnyi zriz* [Resettlements and deportations during the post-famine years (1933-1936)]. (n.d.). *gis.huri.harved.edu*. Retrived from <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>.
11. Stronskyi, G. (2011). *Proshchai Ukraina! Do 75-oyi richnytsi deportatsiyi polyakiv z Ukrayiny do Kazakhstanu* [Goodbye Ukraine! On the 75th anniversary of the deportation of Poles from Ukraine to Kazakhstan]. *Dzerkalo tyzhnia - Mirror of the Week*, 36 [in Ukrainian].
12. Vaitsblit, I. (1930). *Rukh ievreis'koi liudnosti na Ukraini [Movement of the Jewish People in Ukraine]*. Kyiv: Proletar [in Ukrainian].
13. Hirshfeld, A. (1930). *Migratsiini protsesy na Ukraini (v svitli perepysu 1926 roku) [Migration in Ukraine (in the light of the 1926 Census)]*. Kharkiv: Hospodarstvo Ukrainy. [in Ukrainian]
14. Rudnik, V.V. (2006). *Migratsionnye protsessy i ikh rol' v formirovanii naseleniia Sibiri* [Migration and its Role in the Balance of Siberia's Population]. *Candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
15. Leskova, T.A. (2005). *Gosudarstvennoe regulirovaniie migratsionnykh protsessov* [State Regulation of Migration Processes]. *Candidate's thesis*. Blagoveshchensk [in Russian].
16. CSANO (Central State Archive of Non-Government Organizations in Ukraine [Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob'iednan' Ukrainy]). 1/2/6583-85, 6392 [in Ukrainian].
17. Platunov, N.I. (1976). *Pereselencheskaia politika Sovetskogo gosudartstva i iego osushchestvlenie v S.S.S.R. (1917- June 1941) [Migration Policy of the Soviet State and its Implementation in the USSR (1917-June 1941)]*. Tomsk: Tomsk State University [in Russian].
18. Rybakovskii, L.L. (1990). *Naselenie Dalnego Vostoka za 150 let [Population of the Far East in 150 Years]*. Moscow: Nauka [in Russian].
19. Smolii, V.A. (Eds.). (2003). *Famine in 1932-33 in Ukraine: Causes and Consequences*. Kyiv: Naukova Dumka.

20. Kozin, I.S. (1936). *Dovidnyk po organizovanomu naboru robochoi syly [Guide for the Organized Hiring of a Workforce]*. Kyiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
21. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/73, 75, 76, 118, 143, 145 [in Russian].
22. *Summary of the Record of Urban Population of the Ukrainian SSR in 193*. (1933). Kharkiv: Narodne Hospodarstvo ta Oblik.
23. VUTsVK (Vseukrains'kyi tsentral'nyi vykonavchyi komitet [All-Ukrainian Central Executive Committee]). (1933). Administratyvno-terytorial'nyi podil U.S.R.R. za stanom na 1 hrudnia 1933 roku [Territorial-administrative structure of the UkrSSR as of 1 December 1933]. Kharkiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
24. VUTsVK (Vseukrains'kyi tsentral'nyi vykonavchyi komitet [All-Ukrainian Central Executive Committee]). (1936). Dovidnyk adminterpodilu U.S.R.R. za stanom na 15 hrudnia 1935 roku [Directory of territorial-administrative structure of the UkrSSR as of 15 December 1935]. Kharkiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
25. SS USSR (Supreme Soviet of the USSR). (1938). Administrativno-territorialnoe delenie soiuzykh respublik na 1 oktiabria 1938 g. [Territorial-administrative Structure of Union Republics as of 1 October 1938]. Moscow: Verkhovnyi Sovet SSSR [in Russian].
26. SS USSR (Supreme Soviet of the USSR). (1939). Administrativno-territorialnoe delenie soiuzykh respublik na 1 marta 1939 g. [Territorial-administrative Structure of Union Republics as of March 1, 1939]. Moscow: Vedomosti Verkhovnogo Soveta R.S.F.S.R [in Russian].
27. CANER (Central Administration of National Economic Records of the USSR [Tsentral'noe upravlenie narodno-khoziaistvennogo ucheta SSSR]). (1936). Raionnye tsentry i administrativno-territorial'noe deleniie S.S.S.R. na 1 oktiabria 1936 [District centres and the territorial-administrative division of the USSR as of 1 October 1936]. Moscow: CANER [in Russian].
28. Boriak, H. (2008). Population losses in the Holodomor and the destruction of related archives: New archival evidence. *Harvard Ukrainian Studies* 30(1-2). - P. 199-215 [in English].
29. Vallin, J., Meslé F., Adamets S., Pyrozkhov S. (2002). A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Population Studies* 56(3). - P. 249-264 [in English].
30. Andreev, E., Darskii L., Kharkova, T. (1998). *Demograficheskaia istoriia Rossii: 1927-1959 [Demographic History of Russia: 1927-59]*. Moscow: Informatika [in Russian].
31. Wheatcroft, S.G., Garnaut A. (2013). *Poteri naseleniia v odel'nykh raionakh SSSR (1929-1934): Statistika, karty i sravnitel'nyi analiz (osoboe polozenie Ukrainy) [Population losses in selected districts of the USSR (1929-34): Statistics, Maps, and Comparative Analysis (Specific Situation in Ukraine)]*. Holod 1933: Ukraintsi - Famine 1933: Ukrainian. Kyiv: zb. nauk. Prats [in Russian].
32. Meslé, F., Vallin J. (eds.). (2003). *Mortalite et causes de deces en Ukraine au XX siècle [Mortality and Causes of Death Ukraine in the 20th century]*. Paris: Institut national d'études démographiques [in English].
33. Meslé, F., Vallin J. (eds.) (2008). *Smertnist' ta prychny smerti v Ukraini y XX stolitti [Mortality and Causes of Death in Ukraine in the 20th Century]*. Kyiv: Stylos. (Ukrainian translation of Meslé and Vallin 2003) [in Ukrainian].
34. Meslé, F., Vallin J. (eds.) (2012). *Mortality and Causes of Death in 20th-century Ukraine*. New York: Springer. (English translation of Meslé and Vallin 2003) [in English]
35. CC ACP (Central Committee of the All-Union Communist Party [Tsentral'nyi komitet Vsesoiuznoi kommunisticheskoi partii]). (2001). Direktiva No. 65-sh, 22 ianvaria 1933 «O predotvraschenii massovogo vyezda golodaiushchikh krestian» [Directive No. 65-sh dated 22 January 1933 «On the prevention of a mass exodus of starving peasants»], in *Tragediia sovetskoï derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivaniie: Dokumenty i materialy [Tragedy of the Soviet Hamlet: Collectivization and Dekulakization: Documents and Materials]*. V. Danilov, R. Manning, and L. Viola. (Ed.). (Vol. 3). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
36. Pyrih, R. (Eds.). (2007). *Holodomor of 1932-33 in Ukraine: Documents and Materials*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine Institute of the History of Ukraine.
37. Kulchitskyi, S.V. (2007). *Holodomor 1932-33 rr. iak henotsyd. [Holodomor 1932-33 as a Genocide]*. Kyiv: Nash Chas [in Ukrainian].

38. Osokina, E. (1999). *Za fasadom «stalinskogo izobilja»: Raspredelenie i rynek v snabzhenii naselenia v gody industrializatsii, 1927-1941* [Behind the Facade of Stalin's Plenty, 1927-1941. Distribution and market supply of the population in the years of industrialization]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
39. Boriak, T. (2012). Kremlin food aid as an instrument of the Holodomor in Ukraine. *Crimes of Totalitarian Regimes in Ukraine: A Scholarly and Educational Perspective*. K.C. Berkhoff, A. Podolskyi, M. Tiahlyi (Ed.). Kyiv: Centre for Holocaust and Genocide Studies of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences [in Ukrainian].
40. Frish, R.E. (1978). Population, Food Intake, and Fertility. *Science* 199. - P. 22-30 [in English].
41. Bongaarts, J. (1980). Does malnutrition affect fecundity? A summary of evidence. *Science* 208. - P. 564-569 [in English].
42. Menken, J., Trussell J.T., Watkins S.B. (1981). The nutritional fertility link: An evaluation of the evidence. *Journal of Interdisciplinary History* 11. - P. 425-441 [in English].
43. Wolowyna, O. (2013). Pomisiachnyi rozpodil demografichnykh vtrat vnaslidok holodu 1933 roku v Ukraini [Monthly distribution of demographic losses resulting from the the 1933 famine in Ukraine]. *Famines in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)*. Proceedings of the International Conference (20-21 November 2013). (pp. 233-242). Kyiv [in Ukrainian].
44. Davies, R.W., Wheatcroft S. (2009). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*. London: Palgrave Macmillan [in English].
45. Levchuk, N. (2013). Raionna dyferentsiatsiia vtrat naselennia Ukrainy unaslidok holodu v 1933 rotsi [District-level Differentiation of Population Losses in Ukraine Resulting from the 1933 Famine]. *Proceedings from Famines in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Mizhnarozhna naukova konferentsiya – International Scientific Conference*. (pp. 257-264). Kyiv: Institute of Demography and Social Studies and Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv National Shevchenko University, and National University of the «Kyiv-Mohyla Academy» [in Ukrainian].
46. Rudnytskyi, O., Savchuk A. (2013). Holod 1932-1933 rokiv v Ukraini u demografichnomu vymiri [1932-33 Famine in Ukraine in demographic dimension]. *Proceedings from Famines in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Mizhnarozhna naukova konferentsiya – International Scientific Conference*. (pp. 281-288). Kyiv: Institute of Demography and Social Studies and Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv National Shevchenko University, and National University of the «Kyiv-Mohyla Academy» [in Ukrainian].
47. Plokhii, Serhii. (2013). Mapping the Great Famine, in *MAPA: Digital Atlas of Ukraine*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute. <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/MappingGreat-UkrainianFamine.pdf> [in English].
48. Rudnytskyi, O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932-34 Famine losses within the context of the Soviet Union, in *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*, edited by D. Curran, L. Luciuk, and A. Newby. *Explorations in Economic History*. New York: Routledge. - 2015. - P. 192-222 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.06.2015.